

A szavak és az eszmék

„Tollamat sokáig kardnak tekintettem: ma már tudom, milyen tehetetlenek vagyunk. Mindegy: még mindig könyveket írok, ezt fogom tenni ezentúl is; szükség van rájuk; valami hasznuk mégiscsak van. A kultúra nem ment meg semmit és senkit, nem is igazol. De emberi alkotás: az ember önmagát vetíti belé, magára ismer benne; csak ebben a kritikus tükörben látja meg tulajdon képét.“ Kiábrándult és mégis elszánt, megfáradt és mégis küzdő, illúzióit eltemetett, de eszményeit tovább szolgáló írástudó sorai ezek. A *szavak* című önelemző munkájában írt így Jean-Paul Sartre, több mint másfél évtizeddel ezelőtt. Azóta még újabb és újabb könyveket írt, mindaddig, míg szeme világát majdnem teljesen elvesztette. Ez év áprilisában bekövetkezett haláláig tevékeny maradt, szelleme élénk figyelemmel kísérte a világ sorát, mindenről kialakította és ki is mondta véleményét. Személyiségének és életművének mélyen ellentmondásos volta politikai és elméleti állásfoglalásainak következetlenségeiben, gyakran barátait és híveit is meghökentető nézőpontváltoztatásaiban is kifejezésre jutott. Ám következetlenségében következetes volt, humánus alapeszményeihez és felfogásának — önmagukban ellentmondásos — alapelveihez egész életében hű maradt.

Filozófus és író egyszemélyben: a filozófiai tudatosság magas fokán gondolkodó író, a szépirodalom eszközeit mesterfokon kezelő, azokat a filozófiai tudat önkifejezésének szolgálatába állító bölcselő volt. „Azt hiszem, első könyvemtől kezdve minden, amit írtam, egyszerre tartozik az irodalomhoz meg a filozófiához“ — mondta egyik kései interjújában. „Mindig is azt szerettem csinálni, amit irodalmilag ki lehet dolgozni, de aminek azért megvan a maga filozófiai mélysége. Talán ilyen az életművem is: irodalmi mű, amelynek filozófiailag is van értelme.“ Tudatos író, filozófus-író: önmeghatározása is pontos.

Talán nem tévedek, ha azt állítom: filozófia és irodalom összefonódása Sartre életművében nem csupán az alkotó személyiségstruktúrájában leli magyarázatát, hanem annak a filozófiai felfogásnak sajátosságaiból is fakad, amelynek Sartre híve, képviselője és továbbfejlesztője volt. Az egzisztencialista filozófia sajátosan emberközpontú, elsősorban, vagy éppen csakis filozófiai antropológia, természet-tudományos alapokon álló általános lételmélettel és episztemológiával egyszerűen nem foglalkozik. Jaspers és Camus egybehangzó kijelentése szerint a filozófia alapkérdése az emberi élet értelmére, az élet és halál kérdésére, a „lenni vagy nem lenni“ hamleti kérdésre vonatkozik. Ez pedig minden — szükségszerűen emberközpontú — művészet, így az irodalom alapkérdése is. Programmatikus emberközpontúsága mellett azonban szubjektivista és irracionalista vonásai is közlítik az irodalomhoz az egzisztencialista filozófiát. A diszkurzív gondolkodás „more geometrico“ kifejtő és érvelő-bizonyító eszményének elvetése egybeesett az esszé mint sajátosan irodalmiasított filozófiai műfaj egyeduralkodásának kikiáltásával. Az érzékeltetés, sejtetés, megcsillantatás a rideg érvelésnél meggyőzőbbnek látszik ebben a felfogásban. Amit Verlaine a költészettől követelt: *pas la couleur, rien que la nuance* — az egzisztencialista gondolkodásban sajátos módon a filozófia követelményévé is vált. Az egzisztencializmus kibővítette az emberről való gondolkodás tárgy körét és fogalomtárát: „életérzéseket“, érzelmeket is beemelt a filozófiai tudat fénykörébe, a bizonytalanság, az egyedüllét, a szorongás, a lét abszurditásának *érzeteiből* is filozófiai *eszméket* kovácsolt. Ezért az irodalmiság minden jelentős egzisztencialista gondolkodó életművének sajátja. Ám a német gondolkodóknál a mérleg nyelve inkább a filozófia felé, Camus-nél inkább az irodalom felé hajlik; Sartre életművében a mérleg a két oldal egyenlő súlyát mutatja.

Sartre az egzisztencializmus ateista gondolati vonalának kiemelkedő képviselője; embertana jellegzetesen etikai töltésű. Filozófiájának híres kiinduló tétele — „a lét megelőzi a lényegét“ — azt jelenti: az ember lényege felsőbb lénytől nem függ, nem kívülről és nem előre meghatározott; az ember előbb létezik, majd önmaga határozza meg, tevékenysége által, lényegét, tevékenységéért pedig megoszthatatlan felelősséget visel. Az egzisztencialista filozófia általában eltekint attól, hogy az ember bizonyos, tudatától független, nem önkényesen választott és önkényesen meg nem változtatható társadalmi feltételek között él, tevékenykedik és határozza meg önmaga sorsát. Valóságos, ám viszonylagos választási szabadságát, sőt kötelezettségét egyoldalúan felnagyítva, egyúttal e választási szabadság-

ből és kötelezettségből fakadó erkölcsi felelősségét hangsúlyozza. Etikája a kanti ihletésű gondolatot folytatja, az egyéni cselekvés példamutató voltát emeli ki. Álláspontja a szociológiai bírálóat fényében tarthatatlan, mert figyelmen kívül hagyja az egyéni cselekvés és hatáskör társadalmi meghatározottságát, valamint azt, hogy társadalmilag valóban hatékonyan nem az elszigetelt egyéni, hanem a — sok aktív egyénből álló — nagycsoportok, osztályok, tömegek cselekszenek; az egyéni reális, átháríthatatlan felelősségének erőteljes kiemelése viszont kétségtelen érdeme ennek az álláspontnak.

Politizáló bölcselet volt: ateizmusa, humanista eszményei, meggyőződéses antiszocializmus a haladás ügyének szolgálatába állították. A kommunista mozgalom szövetségeként és kritikusaként is fellépett. Baloldali ember volt, de utolsó éveiben egy, a baloldaltól önmagát elhatároló, szélsőbaloldali mozgalmat támogatott. Valójában mindig egyedülálló, gyakran különcködő szellem maradt. Elismerte Marx elméletének létfontosságát korunk számára, de el is határolta magát ettől az elmélettől. Egzisztencialista filozófiáját valamiképpen a marxizmuson belül, autonómiáját mégis megőrizve kívánta továbbfejleszteni. Nézeteiben elmosódtak az elvi határok a marxizmus materialista társadalomfelfogása és a maga nem materialista, szociológiai megalapozottságot nélkülöző felfogása között.

Sartre egzisztencializmusa — mint fiatalkori barátjáié, Camus-é is — a tudatosságot heroizáló világnézet. Szépirodalmi munkásságuk az ellentéte annak, amit Engels Balzacról és Lenin Tolsztojról írt megjegyzései alapján „a realizmus diadalának” szokás nevezni. Balzacnál és Tolsztojnál az öntörvényű művészi realizmus társadalmi, politikai, filozófiai nézeteikkel ellentétes eredményekre vezetett; Camus-nál és Sartre-nál viszont minden autentikus művészi érték fájdalmas tudatossággal kimunkált és elméletileg is megfogalmazott világnézeti elemmel párosul. Eppen ezért világnézetük határai egyben művészetük határai is, erényei — a művésztüké is.

Sartre legjobb, egyben legfilozofikusabb drámája *Az Ördög és a Jóisten*. Nem érdekelt, hogy a mester maga is — bocsánat, itt jut eszembe, hogyan kérte ki magának Sartre 1968-ban, a *Le Monde*-ban megjelent nyílt levélben, hogy De Gaulle tábornok, a francia állam akkori elnöke őt *maitre*-nek, mesternek titulálja — nos, hogy Sartre maga is, szintén egy öregkori interjúban, színpadi művei közül a legfigyelemreméltóbbnak ezt a darabot jelölte meg. Ez az a színműve, amelyben filozófiája a legszervebben őlt szépirodalmi formát. Götz von Berlichingenről Goethe is írt drámát; a két mű meséjének kiindulási pontja azonos, tartalmuk lényegileg különbözik. Götz története, útkeresése, tévelygése és magáratalálása híven fejezi ki Sartre önmagának feltett kérdéseit s kérdéseire kidolgozott válaszait. Ez a munka minden más Sartre-műnél beszédesebben jelzi a szerző közeledését a marxizmushoz, és azt is, hogy miben áll ez a közeledés, meddig jut el, és hol torpan meg a filozófus-író.

A Jó és Rossz ellentétének és egységének ősrégi témáját boncolja Sartre, egyén és társadalom, egyén és szabadság, szabadság és felelősség örök filozófiai kérdéseinek ötvözetében. E bölcseleti kérdések emberi sorsokban és jellemelekben történő megragadása eleve bevonja az egyenletbe itt a *társadalmi cselekvést* mint tényezőt. A társadalmi cselekvés pedig tényezőként rögtön szociológiai, sőt politikai dimenziót kölcsönöz a filozófiai kérdésfeltevésnek. Sem a történeti Götzhöz, sem a német középkorvég hiteles történetéhez nincsen sok közönség Sartre hősének, a darab meséjének. Mégis nemesveretű történelmi dráma a Sartre-é; a történelem valóságos kérdéseit feszegeti. Götz vívódásainak nem háttere, de élettere a „szegények” harca elnyomóik ellen; a történelmi példabeszéd a mához szól, tömeg és vezér, egyéni függetlenség és elkötelezettség, hűség és áldozat nagyon is időszerű kérdéseit feszegeti. Az antropológiai és az etikai kérdésfeltevésnek a politikumba való mély beágyazása már önmagában közeledés a konkrétumhoz, az élet valóságához és egyben a marxista szemlélethez.

A személyiség kiteljesülésének záloga a szabadság. Ez Sartre bölcseleti kiindulópontja, és hőse pályájának kiindulópontja is. Götz is majdnem úgy kezdi, mint Camus Caligulája: a Rosszát cselekszi — gyilkol, rabol, nőket erőszakol —, hogy kihívja az Istent: úgy hiszi, ez szabadságának próbája, saját emberségének próbája. Felelősséget vállal a Rosszért, amit cselekszik, és hiszi: *ezáltal* teljesebb ember, mint azok, akik a Jót csupán *engedelmességből* teszik. „Ki ismer hozzám hasonlót? Én vagyok az ember, aki zavarba hozza a Mindenhatót” — mondja az első felvonásban. Erőszakkal teremt kifizetést rendkívüli képességei számára: „Már tizenöt éve undorodom magamtól”, de „a Rosszért élek-halok” — mert nem lát más utat, amelyen önmagához találhatna. Egyre merészebben kíséri az Istent: legnagyobb gonoszítottának elkövetésére készül — húszerer ártatlan ember lemészárlására —, nem „kéjből vagy érdekből”, hanem hogy Istennel mérkőzzék, hogy

bebizonyítsa: annak hatalma nem szabhat akaratanak — szabadságának — határt: „Isten az egyetlen hozzám méltó ellenfél.“ Az emberfeletti hatalom ellen az emberi méltóság nevében fellépő, de az emberi közösségből önmagát kirekesztő, végletesen egyedülálló ember álláspontja a Götze a dráma elején; ez Sartre, a filozófus kiindulópontja is. Filozófiájának emberközpontúsága, ateizmusa még túllontúl elvont emberközpontúság, amelynek értéke az erkölcsiség skáláján könnyen visszajára fordul.

Götz pályájának első fordulópontját még teljesen az Istennel vívott párharca motiválja. Heinrich, a pap — az önmaga lelkiismeretét és a népet eláruló írástudó — állítja, és hinni kívánja, hogy az Isten tisztította őt a Rosszba, nem önmaga felelős tetteiért. Heinrich Götz ellenpólusa. Mivel Heinrich azt mondja: „Isten akarta, hogy ne gyakorolhassuk a jót a földön“, Götznek, hogy önmagához hű maradjon, most már a Jót kell cselekednie. A Rossz és a Jó pedig itt az etikus cselekvés kategóriáinak nemcsak általánosan elvont, hanem éppen a vallás-erkölcs módján elvont kifejezései. A Jó — a szeretet az emberek iránt, amely főleg sajnálatból, együttérzésből, könyörületből táplálkozik, s amelynek eszköze a jótétemény, a könyöradomány, az erőszak elvetése és az erőszakkal szembeni ellenállás megtagadása. Götz tehát most már az emberek felé fordul, és a szegények ügyének áldozza életét. De az abszolút Jó abszolúte nem hatékony, illetve könnyen hoz céljával ellentétes eredményt. Götz mindénáron meg akarja nyerni az emberek bizalmát, mert boldogítani akarja őket; de hát a népboldogítás is, végül, kegyes család, ha következményein végigmegyünk. Götz Napállam-terve világos célzással egyesíti magában a szocialista utópiák és a keresztényi szeretet utópiájának elemeit; Götz pályájának második foka nem egyéb, mint minden utópizmus bukása a valóság, a gyakorlat vizsgáján.

Götz életének második fordulópontja a darab végére esik; ez egyben a drámai feszültség csúcsa és a darab mondanivalójának lényege, csattanója. A nagybetűs Jó, a keresztényi szeretet és az absztrakt humanizmus csődje után Götz ismét új utat talál: a cselekvés útját. Már nem jótéteményeivel akarja boldogítani a népet, hanem harcához csatlakozik. Felhagy a csalással, még a kegyes csalással is. „Az Isten meghalt“; Götz végképp leszámolt az emberfeletti lény illúziójával. De nem az istentagadás Sartre közeledésének döntő momentuma a marxi filozófiához, és nem ez Götz életútjának nagy heroikus tette, hanem Jó és Rossz elvont ellentétének feloldása a cselekvésben, a gyakorlat, jelesen a forradalmi gyakorlat elsődrendű fontosságának felismerése. A nép ügyének nem még egy közvitézre, de hadvezérre van szüksége; Götz most végre elfogadja a tiszttséget, amit Nasty, a politikus, a pártvezér ismételtelen felajánlott neki: „nem örülök a vezérségnek, de vállalom.“

A helyét elfoglaló generális szavai zárják a darabot: „Reszketni fognak tőlem, mert csak így szerethetem őket. Parancsolni fogok nekik, mert csak így lehetek a szolgáljuk. Egyedül maradok ezzel az üres éggel a fejem felett, mert csak így lehetek mindnyájukkal. Ezt a harcot meg kell vívnom, és én meg is vívom.“ E szavak adják a darab kulcsát. Götz vállalja a nép fegyveres harcában való részvételt a népellens erőszak ellen, a forradalmi mozgalom ügye mellett tesz hitet. Ez a maximum, ameddig Götz-Sartre elmehet. De ugyanakkor: „reszketni fognak tőlem... parancsolni fogok nekik...“: most is úgy látja, a népet csak önmaga ellenére, erőszakkal lehet segíteni, el kell nyomni, hogy felszabadulásához hozzásegítsük; „hóhér leszek és mészáros...“ — mondja Götz néhány sorral előbb. A népzvétel döntő szerepének illúziója keveredik itt egy illúzióromboló, súlyos tapasztalattal Sartre-nál.

Ezen a ponton ugyanakkor Götz alakja valamelyest el is válik a Sartre-étől: Götz nem pusztán szövetségese a népnek, hanem már a forradalmi sereg generálisa, amivé a filozófus-író sohasem vált. De még Götz sem, még így sem azonosulhat a néppel. Megvívja harcát, de társatlanságra itéli önmagát: „Egyedül maradok ezzel az üres éggel a fejem felett...“ Már a népért küzd, már a forradalmi gyakorlat útját járja — s mégis kívülálló marad. Filozófiai tudata végül is járható utat mutatott, erkölcsi tudata megnyugodott. Mégsem sikerült, amit kívánt: „Ember akarok lenni az emberek között.“ Götz sorsa itt fordul tragikusra — s hősiiesen vállalja e tragikumot.

Sartre kívánsága a Götzével azonos. A Szavak utolsó sorai ezek: „Ha a megvalósíthatatlan üdvözülést az ócska színpadi kellékek közé sorolom, mi marad? Egy ember, egész ember, akit minden emberből gyúrtak össze, aki valamennyivel felér, s akivel felér bármelyikük.“

Nem kívánt kíválni; visszautasította a legnagyobb nemzetközi elismerést, amit tollforgató ember remélhet, az irodalmi Nobel-díjat. Alkotásaiban vált kiválónak.